

Богдан Хмельницький

Славетний гетьман, визволитель України Богдан Хмельницький був сином чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Народився він близько 1595 року. Спочатку навчався в Київській братській, далі, за твердженням польських істориків, у єзуїтській школі, що в Ярославі над Сяном. Обдарований природним розумом, він був досить освіченою для свого часу людиною, вільно володів польською і латинською мовами, а пізніше ще й турецькою та французькою. Здобувши освіту, Хмельницький, подібно до Сагайдачного, вступив до лав козацького війська, брав участь у польсько-турецькій війні 1620—1621 років. У цій війні вбито його батька, а Богдан тоді потрапив до турецької неволі, пробувши в полоні два роки в

Константинополі. Повернувшись додому, Хмельницький прибув на Запоріжжя і час від часу ходив у морські походи з козаками на турецькі міста. Найуспішніше - в серпні 1621 року, коли гетьман Сагайдачний мужньо відбивав під Хотином атаки багатотисячних військ Османа. Зібравши десять тисяч відважних козаків, Хмельницький потопив на Чорному морі дванадцять турецьких галер, а решту переслідували козацькі чайки аж до самісінького Царгорода. Успішний був і другий похід 1629 року, коли козаки «окурили мушкетним димом» мури Царгорода, спаливши передмістя столиці й з багатою здобиччю щасливо вернулися на Січ.

Згодом Хмельницький прибув у рідні краї, до Чигирина, одружився з переяславною Ганною Сомківною і одержав чин чигиринського сотника... Польський уряд, узявши на свою службу й утримання реєстрових козаків і зробивши їх привілейованим станом, намагався протиставляти їх запорожцям, відмежувати від народу. У цей час Хмельницький не раз перебував у козацьких посольствах до короля і до сейму зі скаргами про тяжке становище українського народу для захисту його прав. Під час однієї з таких місій король Владислав IV відправив Хмельницького до Франції, щоб найняти козаків на військову службу у війні з Іспанією. 1646 року 2400 козацьких добровольців виїхали до Франції, де відзначились у взятті фортеці Дюнкерка.

Приборкавши козацько-селянські повстання, польська шляхта посилила свій гніт і свавілля над українським народом. Жертвою цієї політики став і сам Богдан Хмельницький. 1646 року чигиринський підстароста Чаплинський силоміць захопив у Хмельницького його хутір Суботів і побив на смерть десятилітнього сина. Даремно Хмельницький шукав захисту й справедливості в суді, навіть у самого короля. Владислав IV нібито відповів Богданові: «Ви воїни й носите шаблю, то хто вам забороняє захистити себе?» Скривджений Хмельницький хотів прислухатися до поради короля й зі зброєю в руках захистити свої права, а водночас і знедолену свою Батьківщину, тобто підняти народ на збройне повстання. Коли ж про це довідався коронний гетьман Потоцький і намагався ув'язнити Богдана, то останній, видувивши в черкаського полковника Івана Барабаша королівську грамоту про збільшення козацького війська й право будувати чайки для морських походів проти турків, у грудні 1647 року втік на «Запоріжжя».

На козацькій раді, коли Хмельницький оголосив свої плани підняти народ на збройну боротьбу, запорожці підтримали його й почалася підготовка національно-визвольної війни. Селяни масами прибували на Січ, а сам гетьман поїхав до кримського хана шукати собі союзника.

Польські гетьмани Потоцький і Калиновський, довідавшись про дії Хмельницького, рушили разом із реєстровими козаками проти запорозьких повстанців. Однак козаки перейшли на бік Хмельницького і 8 травня 1648 року в урочищі Жовті Води польський загін був розгромлений, а його ватажок, молодий син коронного гетьмана Стефан Потоцький убитий. 16 травня під Корсунем польське військо знов було розтрощене, а його керівники потрапили до полону, їх віддали татарам. Переможці захопили всю артилерію, обоз, військові припаси.

Корсунська перемога рішуче вплинула на піднесення народного духу. Селяни скрізь вступали під стяги Хмельницького. По всій Україні полилися річки крові гнобителів, палали шляхетські маєтки, гинули пани, орендатори, єзуїти, євреї. Україна здобула цілковиту свободу. Залишилось тільки зміцнити новий суспільний лад. Але замість того, щоб негайно рушити з козацькими загонами до Польщі, де тоді помер король Владислав IV. Хмельницький чотири місяці вів даремні переговори з поляками. У вересні 1648 року козацьке військо під Пилявця-ми знову розгромило 30000 армію польської шляхти, яка, перелякавшись чуток про наближення великої татарської орди, покинула свої обози. Хмельницький рушив до Львова, обложив місто, взяв викуп. Запорожці дійшли до Замостя, звідки їм відкрився шлях на Варшаву. Але гетьман знову марно простояв місяць, очікуючи виборів нового короля. Ян Казимир прислав Хмельницькому листа і просив його очікувати комісарів, які мали висунути умови миру. Гетьман у грудні урочисто вернувся до Києва, де його зустріли кияни, вище духівництво, дзвонили дзвони, стріляли з гармат. Хмельницького вітали як «нового Мойсея», що визволив Україну з лядської неволі. Слава про могутність козаків хутко розлетілась по сусідніх державах, і до Хмельницького в Переяслав прибувають послі: від Туреччини, Молдавії, Валахії, семиградського князя, а також із Москви. Приїхали послі й від польського короля, які вручили Хмельницькому грамоту на гетьманство, булаву і стяг. Богдан і козаки розуміли марність будь-яких переговорів із Польщею. Гетьман відверто заявив послам, що він визволить із шляхетської неволі весь український народ, що живе також на Волині, Поділлі та Галичині, і об'єднає українські землі в одне незалежне князівство. Наближалася нова війна з поляками, і під прапори Хмельницького стали шикуватися добровільці з усієї України. Навіть міщани, війти, бургомістри писалися до козацтва.

Хмельницький поділив Україну на 24 полки. Найвища влада зосереджувалася в своїх руках військовою й адміністративною владою, яку за давнім звичаєм обирали на козацьких радах. Весною 1649 року Хмельницький разом із ордою хана Іслам-Гірея взяв облогою польське військо під Збаражем. На допомогу осадженим вирушив сам Ян Казимир з 20000 армією, але її раптово оточив і розгромив Хмельницький. До гетьмана потрапив сам король, однак Богдан змилювався над ним, і під Зборовом Ян Казимир розпочав переговори. Умови висувалися такі: гетьман визнавався найвищим керівником козацького війська, яке мало налічувати 40000 і поповнювалося із мешканців України: Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Тут забороняли перебувати польським військам і жити євреям. Всі посади

обіймали українці; єзуїтам не дозволяли відкривати в Києві свої школи; київський митрополит отримував місце в сенаті, скасовувалась унія. Умови Зборівської угоди свідчать, що в цей час Хмельницький ще гуманно уявляв своє історичне покликання й не передбачав наслідків того руху, який очолив.

Згодом гіркий досвід, низка невдач, тяжких розчарувань навчили його по-іншому дивитися на світ. Але тоді він ще зумів вести справу так, як цього вимагала доля та сподівання народу. Гетьманові слід було використати до кінця здобутки щасливих перемог, захопити в полон короля, піти в глибину Польщі, зруйнувати її аристократичний лад, такий невідомий українцям, і вже тоді висунути перед поляками свої умови миру, які б забезпечували остаточне політичне визволення українських земель і створили б у майбутньому можливості добросусідських відносин з Річчю Посполитою. Адже в усьому краї не лишилось жодного поміщика, ксьондза, єврея. Зборівська угода зовсім не відповідала умовам свого часу та обставинам. Вона мало чим узгоджувалася з політичними й соціальними вимогами народу, оскільки Хмельницький виріс і виховувався у польсько-шляхетському середовищі, зжився з його звичаями й поняттями, порядками, на яких ґрунтувався тодішній політичний і громадський лад Речі Посполитої. І тому не можна було очікувати, що гетьман відразу стане на бік народного ідеалу, який цілком заперечував ці порядки. Хмельницькому здавалося, що досить забезпечити свободу віри й незалежне становище православної церкви, захистити Україну від повернення ненависних народів євреїв та жовнірських постоїв, збільшити кількість постійного козацького війська — і всі причини невдоволення польським пануванням зникнуть назавжди. Другою, ще більшою помилкою Хмельницького, яку він допустив, підписуючи Зборівську угоду, було те, що козацький реєстр обмежувався тільки 40000 козаками, тобто стільки козаків тримали земельні ділянки, виконуючи лише військову службу. Основна ж маса повсталого народу мала стати до кріпосницької праці своїх поміщиків. Це була величезна несправедливість щодо переважної більшості населення України. Адже в козацькому повстанні, яке підняв Хмельницький і яке забезпечило йому успіх тим, що в ньому взяв участь не один лише козацький стан, як раніше, а весь народ, впевнений у своєму визволенні. Здобутками народних перемог і скористався Хмельницький, підписуючи Зборівську угоду. Звідтоді колишня популярність Хмельницького на Україні значно похитнулася. Можна твердити, що Збаразька битва завершила перший блискучий період історії війн Хмельницького — це була вершина могутності українського народу та слави його вождя. Після неї починається другий період із нещасними й тяжкими випробуваннями.

Розпустивши військо, Хмельницький восени 1649 року заходився складати козацький реєстр, запроваджував військовий і цивільний порядок на Україні. З гетьманською булавою король віддавав Хмельницькому все Чигиринське староство. Ось чому Чигирин з того часу стає столицею всієї України.

Польська шляхта й не думала дотримуватись умов Зборівської угоди. Київського митрополита Сильвестра Косова католицьке духовництво не допустило посісти місце в сенаті, польська шляхта поверталася, незважаючи на встановлений кордон, на українські землі; Потоцький, який зазнав татарського полону, розправлявся на Поділлі над українськими селянами. Сама угода не мала сили, бо її не затвердив сейм і навіть у грудні 1650 року відхилив. Шляхта не хотіла припиняти війну. Вона гарячково озброювалась. Та шаноба до

Хмельницького серед українського народу була вже підірвана, і в козацькому війську занепав колишній дух. Народ проти дружби гетьмана з татарами, які у союзництві не соромилися грабувати українські села й забирати до неволі жінок і дітей.

Весною 1651 року Хмельницький вирушив із козацьким військом до Збаража, і тут довго очікував кримського хана, який прибув сюди за велінням турецького султана. 19 червня козаки зіткнулися з поляками, які розташувалися на широкому полі під Берестечком. Наступного дня розпочалась битва, під час якої кримський хан залишив Хмельницького і відступив разом зі своєю ордою. Гетьман кинувся йому навздогін, сподіваючись зупинити його, але й сам потрапив до татарського полону. Козацькі війська під орудою Филона Джеджалія хоробро оборонялись, але змушені були відступити до річки Пляшевої, на болотисту місцевість. Тут вони й зазнали страшної поразки і підупав їхній дух.

Тим часом татари понад місяць тримали Хмельницького в себе. Визволившись, гетьман прибув під Павлоч. Своєю несхитною мужністю на козацькій раді Масловому Броді Канівського повіту він заспокоїв народ, вдихнув у нього нове завзяття та віру. Польське військо прийшло на Україну; козацькі полки були безсилі його зламати. Водночас із півночі на Україну наступав із великими загонами литовський гетьман Радзивілл, який захопив Чернігів та Київ. Незабаром польсько-литовські війська зішлись під Білою Церквою. 17 вересня 1651 року й була підписана угода, за якою козакам виділяли тільки одне Київське воєводство, а кількість козацького війська скорочували до 20000 і селяни мусили виконувати свої повинності, євреям же дозволяли жити скрізь на Україні.

Народ був невдоволений умовами Білоцерківської угоди, нарікав на Хмельницького, закидаючи йому, що він піклується тільки про власні вигоди й козацьку старшину, і простий люд знову віддає панам під батоги, на паколи та шибениці. У безвихідному становищі селяни масово почали оселятися на Слобожанщині, біля Путивля й Рильська. Острозький полк весь перебрався на береги Тихої Сосни й заснував тут місто Острогоськ. Це був перший слобідський український козацький полк у межах Московської держави. Сам гетьман не зовсім добре почувався в Чигирині і змушений був стратити кількох полковників, які підбурювали проти нього народ.

Весною 1652 року старший син Хмельницького Тиміш разом із козацьким загonom вирушив до Молдавії, маючи намір одружитися з донькою молдавського господаря, з якою вже був заручений. Але польський гетьман Калиновський заступив Тимошеві дорогу. В урочищі Батіг сталася кривава битва, в якій польське військо зазнало поразки, а сам Калиновський загинув. Польський уряд готував нову війну, але йому бракувало коштів. Гетьман розумів, що кровопролитні сутички з Польщею можуть тривати безмежно. Шестирічна війна коштувала українському народові величезних жертв, не вщухали безконечні тривоги, сили і народу виснажувалися. Стало очевидним, що власноруч Україна не перемає шляхту, не доведе до звитяжного кінця розпочату битву, їй конче потрібні союзники. Із цією метою Хмельницький вже раніше вів переговори з Туреччиною, Семиградським князівством і навіть зі Швецією, переконуючи ці держави виступити разом з ним [проти Польщі. Кримський хан вважався ненадійним союзником, як це й довела битва під Берестечком.

Весною 1653 року польський загін під орудою Чарнецького вдерся на Поділля, спустошивши багато містечок і сіл по річці Бугу, по-варварському знищивши кілька тисяч народу.

Восени проти гетьмана виступив сам король і великим табором розташувався під Жванцем, на березі Дністра. Сюди ж прибули й козаки зі своїми союзниками татарами, які перетнули полякам шлях до відступу. Настали холоди, не вистачало харчів, і польське військо опинилося в скрутному становищі. Але їх врятували татари, яким король зобов'язався сплатити 100000 червінців водночас і по 90000 злотих щорічно. Крім того, король дозволив татарам протягом 40 днів ловити на українських землях бранців, внаслідок чого тисячі безневинних людей потрапили до татарської неволі. Тепер надії Хмельницького були спрямовані на Москву. В цей час він писав цареві, що польське військо рушило на Україну для наруги над святими церквами й вірою і що турецький султан запрошує козаків у своє підданство. Першого жовтня 1653 року Земський собор задовольнив прохання гетьмана, а 8 січня Переяславська рада, на якій були оголошені договірні статті, ухвалила приєднати Україну до Росії. Суть статей договору така: Україна зберігає всі свої колишні порядки і своє самоврядування під владою виборних старшин і гетьмана, яких обирають вільними голосами. Гетьман має право приймати послів і налагоджувати відносини з чужоземними державами; всі українські стани зберігають за собою свої давні права й вольності: кількість козацького війська збільшується до 60 тисяч. Крім того, можна набирати ще й добровільні полки; гетьманський уряд зобов'язується видавати велику платню цареві; збір якої доручали місцевим урядовцям, без втручання російських збирачів. Зі свого боку, цар обіцяв захищати Україну своїми військами від зазіхань Польщі. Народ присягав повсюди, але вищі українські стани з деяким недовір'ям і тривогою за недоторканість своїх прав і старих звичаїв зустрічали перехід у московське Підданство.

Київський митрополит і духівництво відмовилися присягати й не допускали підлеглих до неї своїх слуг і взагалі людей, що проживали в їхніх маєтках. Ко-вацька старшина й православні шляхтичі, які пристали до неї під час повстання, неохоче йшли під «московську Йротекцію», бо з їхніх голів не вивітрився план незалежної Української держави.

Весною 1654 року цар Олексій Михайлович оголосив Польщі війну, і сам з військом вирушив на Литву й хутко оволодів Могилевом, Полоцьком, Вітебськом і Смоленськом. Тоді ж російські полки захопили Мінськ, Койель і Вільно. Цар урочисто заїхав у столицю Ягеллонів і прийняв титул великого князя Литовського. У цей же час шведський король Карл X почав військові дії супроти поляків і захопив Познань, Варшаву, й, нарешті, Краків. А гетьман із півдня вступив до Галичини й Волині, розгромивши польське військо під Городком, і взяв в облогу Львів. Польща опинилася на краю загибелі, і король Ян Казимир втік до Сілезії. Звідси він двічі просив Хмельницького не допустити знищення Речі Посполитої. Старий гетьман відповів: «Хай поляки відмовляться навіки від усього, що належало давнім князівствам землі Руської, хай відступлять козакам усю Русь до Володимира, Львів, Ярослав, Перемишль і формально проголосять її вільною, подібно до того як іспанський король ви-внав вільними голландців. Тоді ми житимемо з Польщею як друзі і сусіди, а не як піддані й раби, і тоді ж підпишемо мир на вічних скрижальх. Але цьому не бувати, доки в Польщі існують пани; не буде же і миру між руськими й поляками». Одначе

королеві вдалося схилити до миру московський уряд, обіцяючи цареві польський престол після смерті кволого й бездітного Яна Казимира.

1656 року у Вільно був підписаний мирний договір між Олексієм Михайловичем і Польщею. Хмельницький намагався відкрити очі московському урядові на цю угоду й не вірити підступам польської шляхти, але це було надаремно. Стоячи однією ногою в могилі, старий Хмельницький із сумом бачив, що десятилітня його праця й зусилля не довели розпочату справу до бажаного кінця й майбутні рідної землі вимальовувалося перед його зором у сумному вигляді. Він не втерпів і скористався одним випадком зробити ще останню спробу здійснити своє заповітне ба-жання: на початку 1657 року гетьман уклав таємний договір з шведським королем Карлом X і семиградським князем Юрієм Ракочієм про переділ Польщі. Згідно 9 угодою та успіхом союзників Україну визнавали назавжди незалежною від Польщі державою. Тоді гетьман послав на допомогу союзникам 12 тисяч козаків. Одначе поляки повідомили про дії Хмельницького московський уряд, і цар передав через своїх бояр суворе попередження гетьманові за союз із царськими противниками. Але вони настирливо добивались зустрічі з гетьманом, дорікали йому, вимагали, щоб відряджений загін повернувся назад. Ця обставина зашкодила союзникам Хмельницького і змусила їх зректися своїх планів.

Місяців зо два перед смертю Богдан скликав у Чигирині козацьку раду, на якій мали вибрати нового гетьмана. Тут Хмельницький звернувся до козаків із прощальним словом, подякував їм за вірність і послух, мовивши «Бог знає, братове, чиє це нещастя, що не дав м* - ні Господь закінчити цю війну так, як хотілося: по-перше, ствердити навіки незалежність і вільність нашу; по-друге, звільнити від ярма Польського також Волинь, Покуття, Поділ і Полісся, одне слово — усі землі, якими володіли великі українські князі, і схилити їх під високу руку всеросійського монарха. Бог задумав інакше. Не встиг я завершити свою справу, і вмираю з великим смутком, не знаючи, що буде після мене. Прошу вас, братове мої, доки я живий, виберіть собі вільними голосами нового гетьмана. Якщо я знатиму якомось вашу майбутню долю, то спокійно ляжу в могилу». Козаки, бажаючи зробити приємне своєму улюбленому вождеві, вибрали на свій найвищий уряд його неповнолітнього сина Юрія. Старого гетьмана охопили батьківські почуття і, розуміючи нездалість Юрія, він затвердив цей вибір, який пізніше завдав великих страждань Україні. Помер Хмельницький 6 серпня 1657 року. Поховали його в Суботіві у кам'яній церкві, яку він спорудив і яка збереглася до наших днів. Але 1664 року польський воєвода Стефан Чарнецький, спустошуючи Чигиринське староство, спалив Суботів і звелів викинути з домовини для ганьби кістки славетного гетьмана.